502(075)
А 89
Уйг. яз.

2

синип

Қ. АЙМАҒАМБЕТОВА
Б.В. МУХАНОВ

ТӘБИӘТ

Қ. АЙМАҒАМБЕТОВА, Б. В. МУХАНОВ

502(075)
А 89

ТӘБИӘТ

2-синип үчүн дәрислик

Уйғур тилида төртинчи нәшри

Қазақ ССР Маарип министрлиги тәстиқлигән

«МЕКТЕП» НӘШРИЯТИ 1976

Әзиз оқуғучи!

Қолуңдики дәрисликни яхши күтүп тут. Уни новәттики бир синипни яки мәктәпни тамамлиғанда, мәктәп китапханисиға яки өзәңдин бир синип төвән оқуйдиған йолдишиңға тапшур. Шу чағда бу дәрисликни өзәңдин кичик йолдишиң пайдилинидиған болиду.

«МЕКТЕП» НӘШРИЯТИ

Дәрисликниң пайдилинилиши һәққидә мәлумат

№№	Оқуғучиниң исми, фамилияси	Оқуш жили	Дәрислик қандақ һалда	
			жил бешида	жил ахирида
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				

A $\frac{66-119}{М\ 404(07)-76}$ 109 – 76

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КазССР им. ... С...
Инв. № 38185

ТӘБИӘТ ТОҒРИЛИҚ ЧҮШӘНЧӘ.

1-дәрис

Тәбиәт дегән немә?

Силәр бийил **тәбиәт** пәнини оқуйсиләр. Тәбиәт дегән немә?

Әгәр далаға чиқип әтрапиңларға сәп-селип қарисаңлар, у йәрдә еқиватқан дәрияни, өсүватқан һәр түрлүк өсүмлүкләрни, учуп кетип барған қушларни, һашарәтләрни, явайи һайванларни вә шуниңға охшашларни көрүсиләр. Асмандики айни, юлтузларни, Күнни, суни, тағ-ташларни, өсүмлүкләрни, җаниварларни билисиләр. Мошуларниң һәммисини **тәбиәт** дәп атайду.

Әтрапимизни қоршап турған нәрсиләрни оқуп билип тәкшүрәш керәк.

Тәбиәт җанлиқ вә җансиз болуп иккигә бөлүниду. Һава, асман, йәр, су, йеғин-йешин, қар, тағ-ташлар — җансиз тәбиәткә ятиду. Улар үнмәйду, өсмәйду вә уруқ бәрмәйду.

Кепинәкләр, қушлар, чивинлар, таш пақилар, қуртлар болса җанлиқ тәбиәткә ятиду.

Адәм тәбиәттин өзигә керәклик нәрсиниң һәммисини алиду.

Адәм тәбиәтни яхшилап байқап, тәкшүрүш арқилиқ уни өз һаҗитигә қарап пайдилиниду, тәбиәт байлиғини көпәйтиду вә уни һимайә қилиду.

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. Тәбиәт дегинимиз немә? 2. Җанлиқ тәбиәткә немиләр ятиду? 3. Җансиз тәбиәткә немиләр кириду? 4. Өзәңлар билидиған тәбиәт нәрсилирини атаңлар. 5. Һава райини байқашқа күндилик дәптәр тутуңлар. Һәр күни һава райини байқап, уни күндилик дәптириңларға йезип туруңлар. 6. Күндилик дәптириңларға *тәбиәт, җанлиқ тәбиәт, җансиз тәбиәт* дегән сөзләрни йезиңлар.

Өсүмлүк.

2-дәрис

Далалиқ йәрдә әтрапиңларға қарисаңлар, өсүватқан һәр түрлүк өсүмлүкләрни — ақ отни, тәскәнни, шивақни вә башқиларни көрүсиләр.

Җаңгаллиқ йәрдә дәрәқ билән чатқал өсүмлүклири өсиду. Буларни һеч ким тәрмәйду, өз-өзидин уруқлири арқилиқ тарилип үнүп-өсиду вә көпийиду. От-чөпләрни, чатқалларни, дәрәқләрни — һәммисини бир сөз билән **өсүмлүкләр** дәп атайду.

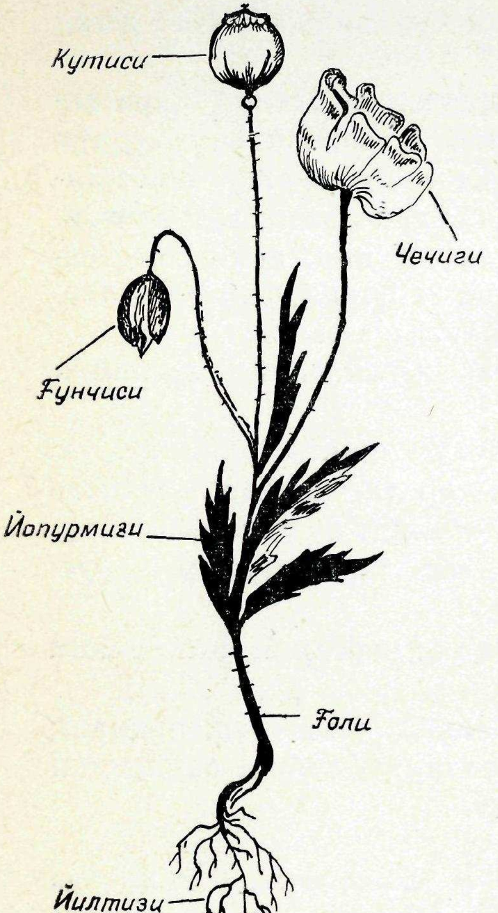

Адәмниң пәрвишисиз үнүп-өскән өсүмлүкләрни — **явайи өсүмлүкләр** дәйду.

Дәрәқниң асасий ғоли болиду. Шахлири мана шу ғолидин тарайду. Дәрәқ егиз болуп өсиду. Чатқалниң асасий ғоли болмайду. Униң шахлири йилтиз түвидин өсүп чиқиду. Чатқаллар дәрәқтин пака болиду.

Бир мунчә өсүмлүкләр түрлирини адәм өзи терип, өсириду. Бағ өсүмлүклиридин мевә вә көктатларни алиду. Зенәтлик болуш үчүн һәр түрлүк гүлләрни өстүриду. Адәм өз қоли билән терип, күтүп өсиридиған өсүмлүкләрни **мәдәний өсүмлүкләр** дәйду.

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. От-чөп өсүмлүклиригә қандақ өсүмлүкләр ятиду? 2. Чатқал өсүмлүклиригә қандақ өсүмлүкләр ятиду? **3.** Дәрәқ өсүмлүклиригә қандақ өсүмлүкләр ятиду? 4. Дәрәқтин чатқалниң қандақ пәрқи бар? 5. Немә үчүн явайи өсүмлүкләр дәп атайду? **6.** Немә үчүн мәдәний өсүмлүкләр дәп атайду? **7.** Өзәңлар турған йәрдики өсүмлүкләрни атаңлар.

Өсүмлүкниң қисимлири.

Бир өсүмлүкни колап елиңлар. Бу өсүмлүкниң йәр астидики қисмини — **йилтизи** дәп атайду. Йилтизидин йәрниң үстигә **ғоли** өсүп чиқиду. Ғолни бойлап **йопурмақлири** өсиду, ғолиниң учидин **гүли** (чечиги) өсиду. Гүлдин (чечигидин) **йемиш** (уруқ) пәйда болиду.

Тапшуруқлар. 1. Колап алған өсүмлүгүңларниң сүритини селиңлар. **2.** Өсүмлүк қисимлириниң намини күндилик дәптириңларға йезиңлар. **3.** Күндилик дәптириңларға *өсүмлүкләр, явайи, мәдәний* дегән сөзләрни йезиңлар.

Һайванлар.

3-дәрис

Әтрапиңларға сәп-селип қарисаңлар, учуп жүргән қушларни, кепинәкләрни, чивинларни вә башқиларни көрүсиләр. Жаңгалларда, далаларда — явайи һайванлар, чашқанлар, кирпиләр, иланлар, кәсләнчүкләр, қурут-қоңғузлар һаят кәчүриду.

Озуқлирини өзлири тепип, балилиринима өзлири бақиду. Ин қезип, уга селип, һәр қайсиси өз алдиға һаят кәчүриду. Шуниң үчүнму уларни **явайи һайванлар** дәйду.

Қой, өшкә, қала, илқа, төгә, чошқа, өй қушлирини адәм күтүп, беқип қолда өстүриду. Буларни **өй һайванлири** дәп атайду.

Соаллар вә тапшуруқлар. **1.** Қандақ явайи һайванларни билисиләр? **2.** Немишкә явайи һайванлар дәп атайду? **3.** Өй һайванлирини атаңлар? **4.** Уларниң пайдиси тоғрилиқ сөзләп бериңлар. **5.** Өзәңлар туридиған җайдики һайванларни атаңлар. **6.** Күндилик дәптириңларға *явайи һайванлар вә өй һайванлири* дегән сөзләрни йезиңлар.

Тәбиәтни қоғдаңлар!

4-дәрис

Баһар пәсли. Натуралист Сүлүкти көлигә қарап маңди. Көл тәрәптин үч қара нәрсә көрүнди. Йеқинлап кәлсә, балилар екән. Қоллирида бир нәччә өдәк бар еди. Улар олҗилиқ болуп қайтқиниға хошал еди.

Иш һашкарә еди. Балилар угиға қилтақ қойған. Қилтаққа чүшкән өдәкләрни аливәргән. Тухумлириниму жиғивапту. Буни көргән натуралист наһайити ғәзәпләнди.

— Бу немә қилғиниңлар? Шунчә өдәкни немишкә өлтүрдүңлар? Қанчилик тухумни йоқаттиңлар. Һәр бир өдәк кемида он җүҗә чиқиришқа тегиш еди. Силәр тәбиәткә қанчилик зиян кәлтүргәнлигиңларға чүшинәмсиләр?

Шу чағда балилар иза тартип төвән қараштн. Әйивини боюнлириға елип, кәчүрүм сориди. Әнди тәкрарлимасқа вәдә бәрди.

Есиңларда болсун! Қушлар — бизниң достимиз, улар җаңгал билән даланиң зенити. Уларни өлтүрмәңлар. Тухумлирини сундурмаңлар. Улар һәр түрлүк зиянкәш һашарәтләрни йоқитиду.

Соаллар вә тапшуруқлар. **1.** Натуралист балиларға немишкә ғәзәпләнди? **2.** Өдәкниң қандақ пайдисини билисиләр? **3.** Қушлар тухуминиң пайдисини ейтип бериңлар. **4.** Күндилик дәптириңларға *натуралист* дегән сөзни йезиңлар.

Күн режими.

Вақитни орунлуқ пайдилиниш үчүн һәр бир оқуғучиниң күндилик режими болуш керәк.

Режимни дурус орунлиғиңлар кәлсә, әтигән охиниңлар. Орнуңларда керилип-созулуп йетивалмаңлар. Әтигән турсаңлар, ишиңларму орунлиниду. Дәм елишқиму, ойнашқиму вақтиңлар йетиду.

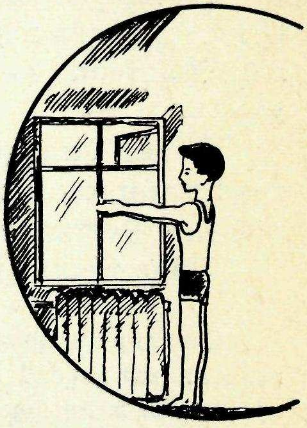

Әтигәнлиги деризини ечип қоюп, тән-тәрбийә ойнаш (гимнастика) қандақ яхши! Тениңлар сәгип, боюңлар йеникләп қалидудә, уйқуңларму чайдәк ечилиду. Буниңдин кейин муздәк суда жуюнсаңлар өзәңларни техиму яхши һис қилисиләр. Орнуңларни жиғип, кийингәндин кейин ғиза ичиңлар. Сақ бәдән, көңли хуш адәм иштәйлик болуп, тамақму яхши сиңиду. Наштидин кейин мәктәпкә барисиләр. Оқушуңлардин келипла чүшлүк тамиғиңларни ичиңлар. Бир саат ухлавелиңлар. Униңдин кейин талаға чиқип, 2—3 саат ойнаңлар. Өзәңларни яхши һис қилисиләр, бешиңларму дәм алиду. Әнди дәрис тәйярлаш үчүн олтиришқа болиду. Өйгә берилгән тапшуруқни орунлашқа бир йерим сааттәк вақит кетиду. Қалған вақитта өй ишигә ярдәмлишиңлар.

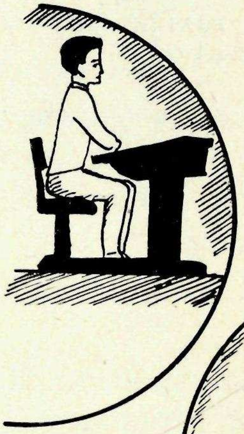

Кәчқуруңлуқ тамақтин кейин әдәбий китап оқуңлар. Әтики дәрискә керәклик оқуш қураллириңларни тәйярлаңлар. Мәктәпкә кийидиған кийимлириңларни рәтләп қоюңлар.

Йетиш алдида пут-қолуңларни жуюңлар. Кәчки саат тоққуздин қалмай йетиш керәк. Шундақ болғанда әтигәнлик саат йәттигичә 10 саат ухлайсиләр.

Уйқа татлиқ болсун! Яхши йетип, яхши туруңлар!

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. Вақитни орунлуқ пайдилиниш үчүн немә қилиш керәк? **2.** Қандақ дәм елиш керәк? **3.** Күндилик режим түзүп, уни илип қоюңлар. **4.** Вақитни режимға мувапиқ пайдилиниңлар. **5.** Өз вақтиңларни қандақ өткүзидиғанлиғиңларни ейтип бериңлар.

К Ү З.

5-дәрис

Күз.

Асман көп-көк, гоя бир деңиз,
Сулар сүп-сүзүк ақар сайда,
Татлиқ қоғунлар хуш пурақлири
Шамал билән тарқилар аста...
Күз кәлди, бизгә күмүч апқурда
Ширна алғач кәлди, бал алғач кәлди.
Севәт-севәт қилип ширин мөгиләр,
Амбарларға лиқ тола дан алғач кәлди.

Уйғун.

Шамили салқин күз кәлди,
Сарғийип дала өзгәрди.
Дәрәқләр төкти йопурмақ,
Сап-сериқ пүткүл әтрап.
Йоқатмай, жиғип бар данни,
Толтурди колхоз хаманни.

И. Мәмбетов.

Күз беши.

Сентябрь. Күз пәслиниң беши. Күздә асманни пат-патла булут қаплап, шамал чиқиду. Күн салқин тартишқа башлиди. Дәрәқләрниң йопурмақлириму сарғайди. Терәк билән қейинниң йопурмақлири сарғийип төкүлүшкә башлиди. Мәңгү йешил өсүмлүкләрдин башқа барлиқ өсүмлүкләрниң йопурмақлири төкүлүп, әтрап сериқ-ала рәңгә боялди. Шәлдәмму мошу айда чүшиду. Әтигәнирәк турушқа үгәнсәңлар, бир күни күмүчтәк пақириған шәлдәмни көрисиләр. Күндилик дәптириңларға «Күз башланди» дәп язсаңлар болиду. Язда қаплап учуп жүргән қушларму көрүнмәйду. Су музлап, көңүллүк яз түгәйду.

Явайи һайванларма қишниң ғемиға киришиду. Бир мунчиси ғәмләнгән қишлиқ озуғи билән ятиду. Башқилири қишқи уйқиға кетиду.

Соаллар вә тапшуруқлар. **1.** Дәсләпки шәлдәм қачан чүшти? **2.** Қайси қушлар балдур кәтти? **3.** Қандақ қушлар қишлап қалди? **4.** Һәр түрлүк дәрәқләрниң күзлүк йопурмақлирини жиғиңлар. **5.** Қариғожа билән қалиғачниң иссиқ яққа кәткән вақтини күндилик дәптириңларға йезип қоюңлар. **6.** Күнниң узақлиғини ениқлаңлар. **7.** Күндилик дәптириңларға *күз, сентябрь, шәлдәм* дегән сөзләрни йезиңлар.

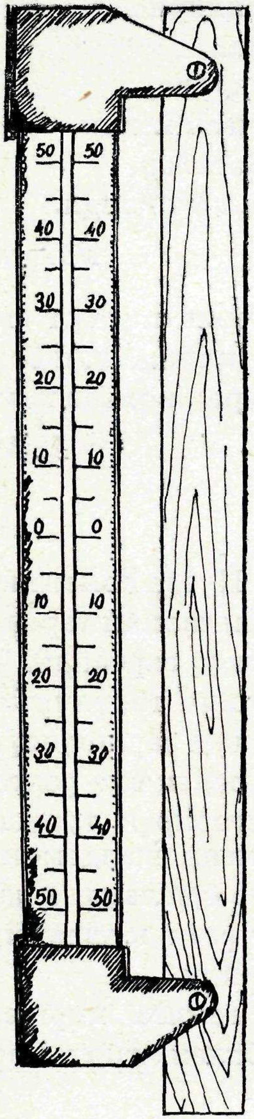

Термометр.

6-дәрис

Һаваниң температурисиға қарап күнни иссиқ, соғ, иллиқ, салқин дәп атайду. Температурини өлчәйдиған әсвапни **термометр** дәп атайду.

Термометрниң нурғунлиған түрлири бар. Адәм тениниң, суниң, һаваниң температурисини өлчәйдиған термометрлар бар.

Термометрда симап қуюлған әйнәк нәйчә бар. Совуғанда симап төвән чүшиду. Әнди иссиғанда болса нәйчә арқилиқ жуқури көтирилиду. Термометрниң бетидики сизиқчиларниң арилиғи **бир градус** болиду. Температура градус билән һесаплинилиду. 0 (нөл) — соғ билән иссиқлиқниң чегариси. 0-дин төвән чүшсә — соғни, жуқури көтирилсә — иссиқни көрситиду. Һаваниң температурисини ° шәртлик бәлгү билән язиду.

Тәҗрибә. а) Термометрни соғ суға селиңлар. Әнди симап шкалисиниң өзгиришини байқаңлар. б) Шу термометрни иссиқ суға селиңлар. Әнди симапниң қайси тәрәпкә қарап силҗиғанлиғини байқаңлар.

Соаллар вә тапшуруқлар 1. Температура дегән немә? **2.** Температурини қандақ әсвап билән өлчәйду? **3.** Өй билән таланиң температурисида пәриқ барму? **4.** Үч градус иссиқ, алтә градус соғ дегәнни шәртлик бәлгү билән йезиңлар. **5.** Еғизчә оқуңлар: 8°, 9°, 20°, —10°, —2°, —8°. **6.** Һаваниң температурисини өлчәш үчүн термометрни көләңгү йәргә есиңлар. **7.** Күндилик дәптириңларға һаваниң температурисини йезип жүрүңлар. **8.** *Температура, термометр, градус* дегән сөзләрнима күндилик дәптириңларға йезиңлар.

Һава.

7-дәрис

Биз һава билән нәпәс алимиз. Һавасиз һаят болмайду. Җан-җаниварларниң һаят кәчүрүшигә, өсүмлүкниң өсүшигә һава керәк. Лекин шу һавани көргиниңлар барму?

Дәптәрни елип үзүңларни йәлпүңлар. Шамал уриду. Резина поңзәкни тешип, қаттиқ қисиңлар. Униңдин пусулдап йәл чиқиду. Һавани

шу тәхлиттә сезишкә болиду. Лекин көрәлмәймиз. Ундақ һава рәңсиз, сүзүк.

Һава барлиқ нәрсидә бар. Стакандики чайға бир чақмақ қәнт селиңлар. Үзигә көвүк чиқиду. Бу — қәнтниң каваклиридики һава. Һава орун алиду. Өзәңлар ойнайдиған поңзәкниң йелини яхшилап чиқириңлар. Шуниңдин кейин қайтидин пүвдәңлар. У пүвдигәнсири йоғириду. Уни йоғатидиған — һава.

Поңзәкни суға ташлаңлар. Чөкмәйду. Уни чөктүрмәйдиған — ичидики һава. Һава йеник.

Соаллар. 1. Һаваниң бар екәнлигини қандақ билимиз? **2.** Һава немә үчүн керәк? **3.** Һаваниң орун алидиғанлиғини қандақ билимиз? **4.** Һаваниң рәңги қандақ?

Таза һава билән дәм елиңлар.

Бүгүн Марат талаға чиқмиди. Кәчкичә өйдә олтарди. Чүшкичә сиңлиси билән дойба ойниди. Андин кейин китап оқуди. Кәчқурунлуғи беши ағрип, йетип қалди.

Өйгә хошна акиси киргәндиму, у техи ятатти. Акиси ишиктин сөзләп кирди.

— Һәй, Марат, өйүңниң һаваси еғирғу. Сән немишкә ятисән?

— Бешим ағрип қалди.

— Өзәң бүгүн немә иш қилдиң?

— Һеч иш қилғиним йоқ. Китап оқудум. Дойба ойнидим. Бешим ағриғандин кейин яттим.

— Талаға чиқтиңму?

— Яқ.

— Һә, у чағда чүшинишлик. Сән шуңлашқа ағрип ятисән. Өйниң һаваси еғирлишип кетипту. Деризәңниму ачмапсән. Мошу ишиң ярамду? Адәмгә таза һава керәк. Униң үчүн талаға чиқишни унтума. Болмиса бешиң ағрийду,— деди хошна акиси.

Соаллар. 1. Маратниң беши немишкә ағриди? 2. Өйниң һавасини қандақ тазартиш керәк?

Күздики өсүмлүкләр.

8-дәрис

Өсүмлүкләр язичә өсүп йетилиду. Йемиш вә уруқ бериду. Әнди күз кәлди.

Бу жил һасил болған уруқтин келидиған жили йеңи өсүмлүк өсүп йетилиду. Уруқ, йемиш бәргән өсүмлүкләр өзи қандақ һаят кәчүриду?

Кокат өсүмлүклириниң көпи уруқ тутқандин кейин қуруп кетиду. Дәрәқ билән чатқалларма қишқа тәйярлиниду. Ғоллиридики озуқлуқ маддилирини йилтизиға жиғиду.

Өйдә өстүрүлидиған гүлләр билән мәңгү йешил өсүмлүкләр болса, күзлүги қуруп кәтмәй, шу яп-йешил бойичә өсүвериду.

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. Күздә дәрәқ билән чатқал өсүмлүклириниң йилтизиға немә жиғилиду? 2. Өйдә өстүрүлгән гүлләр немишкә қуримайду? 3. Өсүмлүкниң өсүши үчүн немә керәк? 4. Қайси дәрәқниң йопурмақлири балдур чүшидиғанлиғини байқаңлар. 5. Күндилик дәптириңларға йопурмақниң чүшүшкә башлиған вақтини йезип қоюңлар.

Гүл.

Өйдә туруп өсүшкә
Әкилип гүлниң көчитин,
Топиларни салдимдә,
Олтарғуздум қачиға.

Шамал чиқип күз кәлди,
Йопурмақлар төкүлди.
Музлимасни билгән гүл
Сиртқа қарап күләтти.

С. Калиев.

Йилтиз йемишликләр.

Қәнт қизилчиси озуқлуқ маддилирини йилтизиға жиғиду. Күзлүги униң йилтизи йоғирип, йилтиз йемишқа айлиниду. Қәнтни мошуниңдин алиду.

Қизилча биринчи жили уруқ бәрмәйду. Сәвәви у — икки жиллиқ өсүмлүк. Биринчи жили қизилчиниң беши йоғирип, йопурмақлирила өсүп үлгириду. Бешини иккинчи жили қайтидин йәргә тиксә, униңдин узун ғол чиқиду. Өсүмлүк қизғуч йопурмақларға орниниду. Чечәкләйду. Чечигидин уруқ йетилиду. Қизилчиниң түри өзгәргән йилтизини адәмләр озуқ үчүн пайдиланғанлиқтин, қизилчини **йилтиз йемишлик** дәйду.

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. Қизилча йилтизиға немә жиғиду? 2. Қизилчидин немә алиду? 3. Қизилчиниң уруғидин биринчи жили немә өсиду? 4. Қизилчиниң бешини иккинчи жили тиккәндә немә чиқиду? 5. Йәнә қандақ йилтиз йемишликләрни билисиләр? 6. Күндилик дәптириңларға *икки жиллиқ, йилтиз йемишликләр* дегән сөзләрни йезиңлар.

Қушлар қайтти.

9-дәрис

Күз. Асманға көз жүгәртиңлар. Асманни қаплиған қушларни көрисиләр. Худди асман көчүватқандәк. Буниң ичидә түрлүк-түрлүк қушлар бар.

Уларниң бәзилири — шималдин жәнупқа қайтқанлар. Уларму бизниң жайда дәм алиду. Бир аз тохтап, күч жиғиду. Узақ йолни учуп өтүш оңайму? Башқилири болса бизниң йеримизгә меһманлар. Меһман дегинимиз, уларму қайтишиду. Һәммиси қошулуп, қийқас салғанда әтрап яңирап кетиду. Әң алдида һашарәт йәйдиған қушлар кетиду. Уларниң буниңдин кейин қелишиға мүмкинчилик йоқ. Чүнки һашарәтләр йошуруниду. Иссиқ яққа берип, тирикчилик қилиш керәк.

Әң ахирида су қушлири көтирилиду. Кәч күз ғақилдап өдәкләр өтиду. Ғақилдап ғазлар билән қақирилар тизилип учуп өтиду. Улар билән әндики әтиязғичә хошлишимиз.

Соаллар билән тапшуруқлар. 1. Қушларниң қайтқинини көрдүңларму? 2. Қушлар немә үчүн учуп кетиду? 3. Һашарәтләрни йәйди-

ған қандақ қушларни билисиләр? **4.** Һашарәт йәйдиған қушлар немишкә балдур кетиду? **5.** Әң балдур қайтидиған қушларни байқаңлар.

Түн йеримидики чуқан.

Күз. Шәһәрниң әтрапи кечичә ваң-чуң. Мәлә ичиму ваң-чуң. Ухлаватқан адәмләр чөчүп оханди. Орунлиридин туруп талаға чиқип әтрапиға қариди. Һеч нәрсә көрүнмәйду. Қораға соланған өдәк билән ғазларниң ғақилдиши техи тохтиғини йоқ. Немә болди? Түлкә кирдиму? Шәһәргә түлкә нәдин келиду?

Өй егилири талаға чиқип, һойла-арамни қарап чиқти. Һәммиси жайида, ишиклири йепиқ. Бу қушларниң бекарға ғақилдишип, қорқутқинини қаримамсән! Ухлаверишкә болиду. Кишиләр қайтип татлиқ уйқиға кәтти.

Мана қизиқ, ваң-чуң қайтидин башланди. Худди байиқидәк. Һә, кечилик ваң-чуң шундақ нәччә қетим тәкрарланди. Униң сирини билгүң кәлсә, деризәңни ач. Кечилик асманға көз сал.

Асманда ләпилдигән кө-

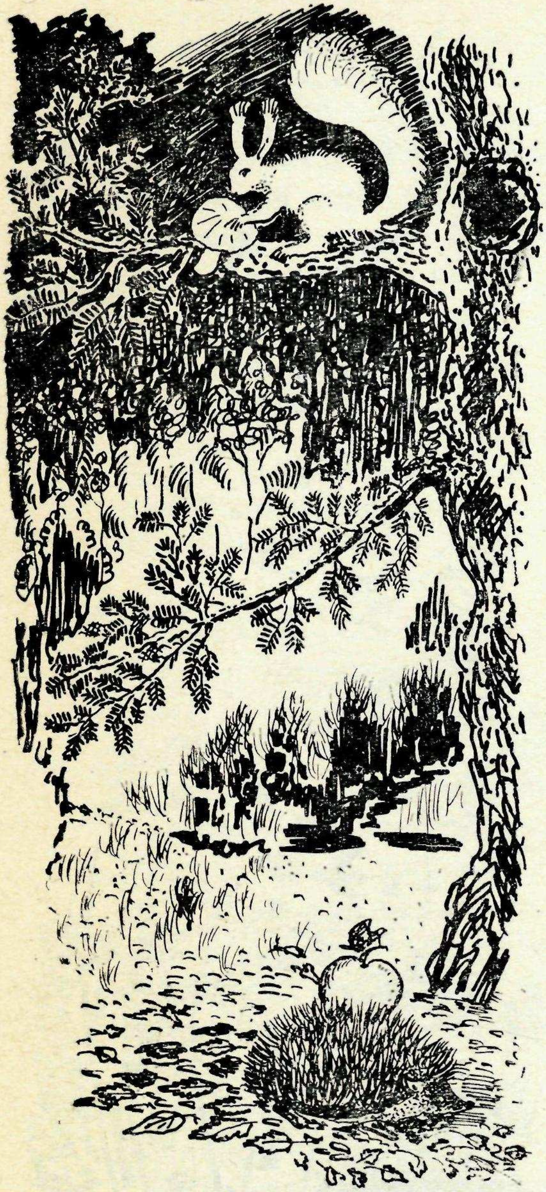

ләңгә көрүнди. Җимирлигән юлтузлар уларға пилилдап йол көрсәткәндәк қилиду. Демиңни чиқармай қулақ сал. Қир-қир қилған аҗиз аваз аңлайсиләр. Булар иссиқ яққа қайтқан қанатлиқ достлиримиз. Қорадики ғаз билән өдәкләрни охатқанму мошу аваз.

Қорадики «ағинилири» унтулған һаятини есиға алди. Улар ләпилдәп учушқа интилди. Боюнлирини созуп, қанатлирини қақти. Қошулуп учалмиған билән, хошлишип келишни мақул көрүшти. Асмандики ғазлар,— ғақ! ғақ! ғақ!— йолға, дәп, учушуп өтти.

Силәрни қорқутқан кечидики чуқанму шу еди.

Соаллар вә тапшуруқ. 1. Қорадики өдәк вә ғазлар немишкә чуқирашти? **2.** Қушлар қачан иссиқ яққа қайтиду? **3.** Қақира билән ғазниң қайтиш вақтини байқаңлар.

Қишқа тәйярланди.

10-дәрис

Қиш һеч кимни айимайду. Тәйярлиқ көргәнләргила қиш «рәһимлик». Қаттиқ соғда йәр үсти тоңлайду. Су муз тутиду. Мундақ вақитта озуқ қәйәрдин тепилсун? Мундақ мәзгилдә җан-җаниварлар қандақ тирикчилик қилиду?

Барлиқ җан-җаниварлар қишқа тәйярлиниду. Һәр қайсиси қиш ғемини өзлиричә қилиду. Ачлиқтин вә соғдин қечип қутулалайдиған қанатлиқлар иссиқ яққа учуп кетиду. Жираққа кетәлмәйдиғанлар тирикчиликниң ғемини қилиду.

Елимизда чашқанларниң көп түри тирикчилик қилиду. Шуларниң бири — сур чашқан. У өзигә ин қазиду. Ининиң бир нәччә ишиги болиду. Озуқ қойидиған җайлириму бир нәччә «еғиз» болиду. Қайси бир сур чашқанниң инини колисаңлар, униң инидин бәзидә 5 килограммғичә дан чиқиду.

Қум чашқиниму мошундақ озуқ җиғиду. У иниға закниң яш шахлирини жиғиду. Мундақ вақитта қарап турсаң әҗайип қизиқ! Чашқан өмүләп закниң учиға чиқиду. Қолайлиқ йеригә турувелип, әтрапидики яш шахлирини қирқишқа башлайду. Чишлири пичақтәк өткүр. Йәргә чүшкән путақларни сөрәп апирип, иниға салиду.

Су тулумчашқини инини судин җирақ йәргә қазиду. Ини наһайити чоңқур болиду. Тегигә йетиш үчүн, йүз қәдәмдәк йәрни колашқа тоғра келиду. Ятидиған орниға юмшақ чөп салиду. Озуқ қойидиған җайи ятидиған йеригә йеқин болиду. «Амбириға» ашлиқ, көмүқонақ данлирини, яңию жиғиду.

Җаңгал һайванлириму қишқа ғәмлиниду. Ақ тийин дәрәқләрниң кавигиға қизил қариғайниң ғозиғини тошуйду. Могуларни қурутуп алиду. Шундақ қилип, барлиқ җан-жаниваларниң һәммисила рәһимсиз қаттиқ қишни тәйярлиқ билән қарши алиду.

Соаллар вә тапшуруқлар. **1.** Чашқанлар немишкә ин қазиду? **2.** Бәзи бир җаниварлар қишқа қандақ тәйярлиниду? **3.** Һекайә бойичә чашқанларниң қандақ зиян кәлтүридиғанлиғини байқидиңлар? **4.** Күзлүги мошу чашқанларни байқаңлар. **5.** Чашқанларниң зиянлиқлирини йоқитиңлар. **6.** Күндилик дәптириңларға өзәңлар яшайдиған җайда учрайдиған чашқанларниң түрлирини йезиңлар.

Йошурунди.

11-дәрис

Раһәт яз өтти. Соғ чүшти, соғ! Жаниварларниң қени совуп, һалсизлишиватиду. Мошуниңға чидалмиған көл пақиси суға сүңгүп, униң тегидики патқақниң астиға йошурунди. Илан билән кәсләнчүк женини қойидиған йәр тапалмай, өмүләп келип чиғ түвигә йошурунди. Чириндини колап иссиқ йәргә жайлашти. Белиқ болса су тегигә йошурунди.

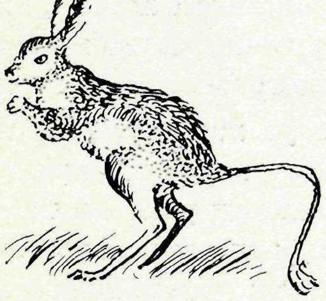

Чивин, паша, көкүйүн вә башқа һашарәтләр учрашқан яғач йочуқлири билән өй төшүклиригә йошурунуп, ғайип болди. Чүмүлиләр өз угилириниң ишиклирини япти. Соғдин қорқуп, тиқилишип, чаңга болувалди.

Соққу һеч нәрсә әмәс, озуқ болса! Соғ билән биллә ачарчилиқ кәлди, ачарчилиқ! Шуниң зәрбидин жаниварлар билән һашарәтләрниң һәммиси йошурунди. Улар этиязғичә мошундақ қаттиқ уйқида болиду.

Соаллар. 1. Көл пақа қәйәрдә қишлайду? **2.** Һашарәтләр (паша, көкүйүнләр) қишта қәйәргә кетиду? 3. Илан билән кәсләнчүк нәгә йошуруниду?

Өз озуғи өзи билән.

Қишқа озуқ тәйярлап аварә болмайдиған һайванларму бар. Улар иссиқ вақитта көп озуқлиниду. Яхши сәмириду. Тәнлиригә қелин май жиғиду. Май уларни қишқи ачлиқтинму, соғдинму сақлайду.

Ейиқ, суслик, борсуқ, ләмләмтахтақ, давхан мошундақ күн көриду. Өз мейи өзигә қишичә озуқ болиду. Мундақ болғини билән, әтиязлиғи наһайити оруқлайду. Сусликниң ухлаш алдидики еғирлиғи 500 грамм болса, оханғандин кейинки еғирлиғи йүзла грамм болуп қалиду.

Соаллар. 1. Қандақ һайванлар қишлиғи ухлайду? **2.** Һайванлар тениға немә үчүн май жиғиду? **3.** Күндилик дәптириңларға өзәңлар туридиған йәрдики қишлиғи ухлайдиған һайванларни йезиңлар.

Күзлүги ишлинидиған ишлар.

12-дәрис

Күз. Күз — бәрикәт! Күз — мәрикә! Күздә ашлиқ вә мөгә-йемишләр пишип, йетилиду. Мошуларни өстүридиған ким? Жиғидиған ким? Тағаларға, амбарларға қуйидиған ким? У — адәм!

Ашлиқни қақ йерип комбайн келиватиду. У — худди дала кемиси. Йолида һеч бир ишни қалдурар әмәс. Ашлиқни оруйду, жиғиду. Денини айрип машиниғиму басиду.

— Дан тәйяр. Йолға тарт,— дегәндәк сезиләтти. У комбайнчи — бизниң акимиз.

Бағларда вә көктатлиқларда иш қизиди. У йәрләрдә алма, амут, капуста, помидор өскән. Пәқәт жиғип үлгиришла керәк. «Маңиму новәт келәр»,— дәп қизилча туриду. Татлиқлиғимни билисиләрғу. Өзәңлар жиғарсиләр, дегәндәк қилип, йилтизини топиға йошуруп ятиду.

Мана, қатар тизилип жүк машинилириму кәлди. Тат-

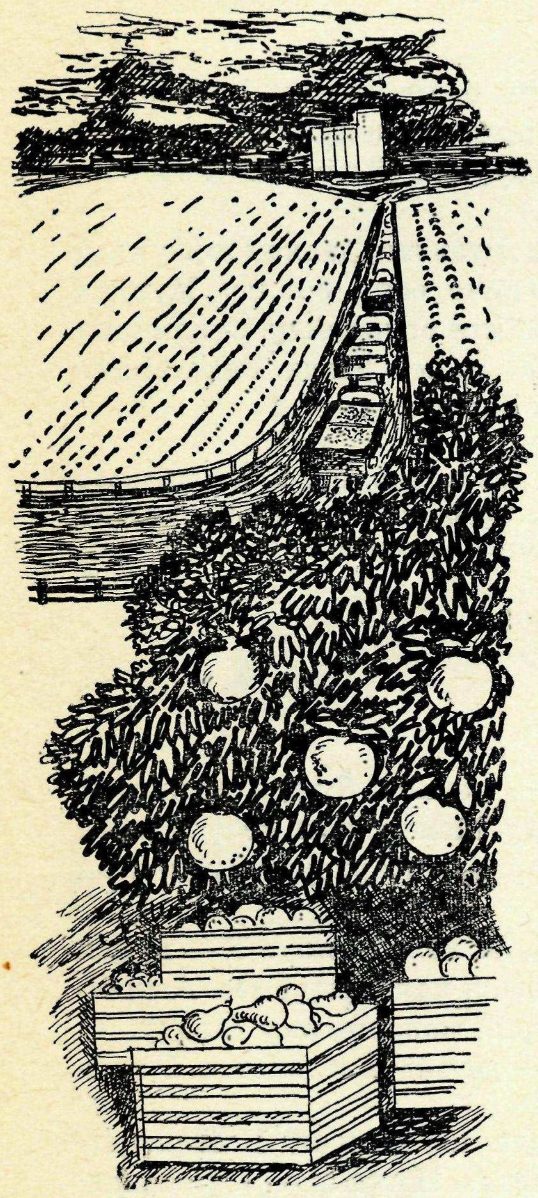

лиқ йилтизларни жүкләп, тошушқа башлиди. Бәәйни кариван. Буларниң егисиму — акилар биләр һәдиләр.

Улар келәр жилниң ғеминиму ойлиди. Трактор билән йәр һайдап, сеялка билән ашлиқ чачти. Күзлүк буғдайму терилди. Терилғу қар астида қалиду. Әтияз келиши билән көкиришкә башлайду.

Малчиму өз вәзиписини унтуғини йоқ. Мал озуғи — йәм-чөп тәйяр. Еғил-қора җөндәлди. Соғниң чүшүши билән, һәр бир мал өз орнида болиду.

Мана, күзлүги һаят шундақ болиду. Қишқа толуқ тәйярлиқ көрүлди. Мошуларниң һәммисини орунлайдиған әмгәкчи — адәм.

Соаллар вә тапшуруқлар. 1. Ашлиқни қандақ машина билән жиғиду? 2. Өзәңларниң уруқ-туққанлириңлар нәдә ишләйду, қандақ ишларни қилиду? 3. Күзни немишкә бәрикәт дәймиз? 4. Күздә қандақ ашлиқ терилиду? 5. Өзәңлар туридиған җайдики күзлүк әмгәк тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

Мақал.

Һәрикәттә — бәрикәт.
Ишлигәнниң үзи йоруқ,
Ишлимигәнниң үзи чоруқ.
Ишлисәң — чишләйсән.

Есиңларда болсун! Күздә бағдики мевә-йемишләр җиғилиду. Йопурмақлири чүшкән дәрәқләр шодарап қалиду. Дәрәқ түвигә чүшкән йопурмақлар догилинип кетиду. Булар чирийду. Мундақ чиринда қурут-қоңғузларға наһайити һаҗәт. Улар иссиқ чириндиниң арисиға киридудә, уйқиға кетиду. Дәрәқләрниң ғолидики йочуқларғима йошуруниду. Улар наһайити зиянкәш һашарәтләр. Әтиязлиғи тирилип озуқ издәйду. Яш йопурмақларни, йемишни зәхмиләйду. Ундақ болушқа йол қоймас керәк!

Бағдики дәрәқләрниң түвини тазилашқа ярдәмлишиңлар. Йопурмақларни сүпүрүп җиғип, көйдүрүңлар. Дәрәқләрниң ғолини һакләңлар. Шу вақитта зиянлиқ һашарәтләр өлиду, йемиш, мөгә дәрәқлири зәхмиләнмәйду.

Соаллар. 1. Бағни немә үчүн тазилайду? **2.** Дәрәқләрниң ғолини немишкә һаклайду? **3.** Зиянлиқ һашарәтләр қандақ йәрдә қишлайду?

Өзәңларниң билимиңларни тәкшүрүңлар.

1. Балдурқи шәлдәм қачан чүшти?
2. Қайси қушлар иссиқ яқларға кәтти?
3. Қандақ қушларни көрүп җүрисиләр?
5. Өдәк билән ғазлар қачан кәтти?
6. Қишқа қарши ин қезип, озуқ җиғидиған қандақ җаниварларни билисиләр?
7. Соғ чүшкәндә һашарәтләр қаяққа кетиду?
8. Пақилар қайси йәрдә қишлайду?
9. Өй өдәклири билән өй ғазлири күз кечилири немишкә тиничсизлиниду?
4. Әң биринчи қайси қуш кәтти?
10. Дәрәқләр йопурмиғидин айрилғанда қушларниң қандақ сирини байқашқа болиду?
11. Дәрәқләрни зиянлиқ һашарәтләрдин сақлаш үчүн күздә қандақ ишларни қилиш керәк?

ҚИШ.

13-дәрис

Қиш

Йәнә яғди, йәнә басти
Җими аләмни бу қарлар.
Егиз асманда ойнайду,
Учуп қарлар — учуп қарлар.
Туруп әдәп яғар қарлар,
Йәнә ғач-ғуч болар соғлар.
Шамал қоғлап йеңи қарни,
Көмүлмәктә чиғир йоллар.

Һ. Искәндәров.

Қиш.

Қишта күн қисқирап, түн узириду. Күн нуриниң қиздуруши начарлишиду. Йәр ақ көрпигә ориниду. Дәрия билән көлләрму муз тоңлайду. Чоңқур угилирида ятқан һайванларға қишниң соғи тәсир қилмайду. Уларниң орни иссиқ. Қар соғни өткүзмәйду. Һәтта қар астидики қалған өсүмлүкләргиму соғниң зәрби йәтмәйду.

Бәзидә қаттиқ боран чиқиду. Ундақ вақитта талаға чиқишму тәс. Һава очуқ күнлири қарда ойнаш қандақ яхши! Аппақ қарни жумлақлап, етишисән. Чана билән дөңдин тейилисән, лыжида тейилисән. Егиз йәрдин төвәнгә

тейилғанда, өзәңгә қанат пәйда болғандәк сезисән! Көк музниң үстидә коньки тейилишму көңүллүк.

Қиш бирдин башлинип кәтмәйду. Дәрия муз тутқандин башлап, қиш кирди дейишкә болиду.

Соал вә тапшуруқлар. 1. Қарниң қандақ пайдиси бар? Өзәңлар туридиған йериңларниң қишқи тәбиитини байқаңлар. Күндилик дәптириңларға қишниң башланған вақтини йезиңлар. **2.** Қишниң һава райини ейтип бериңлар.

Мамуқ қар.

Деризидин талаға,
Қарар едим интилип.
Лыжа таққан бир бала,
Жүгрәр еди тейилип...

Дәл-дәрәқләр кийипту,
Ақ сәнсәндин төпиләр.
Йейилипту идирға,
Ақ мамуқтин көрпиләр.

Е. Байтуқов.

Муз тоңлиди.

14-дәрис

Талаға әтигән чиққан Саһидә вақирап Полатни чақирди. Қолида бир парчә муз бар.

— Нәдин алдиң?

— Әву су қуюлған чeләктин алдим. Мана, қариғина сени көрүватимән. Сүп-сүзүк, худди әйнәккә охшаш.

Полат музни қолиға елип қариди. Һәқиқәтән сүзүк екән. Униң илгәрки вақитларда музни әйнәк орнида деризигә қойғинини китаптин оқуғини ядиға кәлди.

Қолниң иссиғидин музеришқа башлиди. Сүйи тамчилап, силиқ болуп кәтти. Полат Саһидигә қайтуруп беримән дегәндә, қолидин сирилип йәргә чүшти. Сунуп пачақ-пачақ болди.